

УДК 658:504.03

Бєлобородова М.В.

аспірант кафедри економіки підприємства
Національного гірничого університету**ЗАСТОСУВАННЯ ЗАКОРДОННОГО ДОСВІДУ В ЗАПРОВАДЖЕННІ
ЕКОЛОГІЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПІДПРИЄМСТВ УКРАЇНИ****USING OF FOREIGN EXPERIENCE IN THE ESTABLISHMENT
OF ENVIRONMENTAL RESPONSIBILITY OF ENTERPRISES IN UKRAINE****АНОТАЦІЯ**

Стаття присвячена дослідженню міжнародної практики впровадження екологічної відповідальності підприємств. Розкрито суть поняття екологічного збитку як економічної категорії. Проведено порівняльний аналіз зарубіжної та вітчизняної систем відповідальності за шкоду довкіллю. Розроблено рекомендації з удосконалення механізмів посилення рівня відповідальності підприємства в сфері ефективного природокористування.

Ключові слова: екологічна відповідальність, екологічний збиток, екологічне страхування, забруднення, методика, ризик.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена исследованию международной практики внедрения экологической ответственности предприятий. Раскрыта суть понятия экологического ущерба как экономической категории. Проведен сравнительный анализ зарубежной и отечественной систем ответственности за ущерб окружающей среде. Разработаны рекомендации по усовершенствованию механизмов усиления уровня ответственности предприятия в сфере эффективного природопользования.

Ключевые слова: экологическая ответственность, экологический ущерб, экологическое страхование, загрязнение, методика, риск.

ANNOTATION

The article investigates the implementation of international practice environmental responsibility. The essence of the concept of environmental damage as an economic category is studied. A comparative analysis of foreign and domestic systems of liability for environmental damage is given. The recommendations for the improvement of mechanisms to enhance the level of environmental responsibility of the enterprises are proposed.

Keywords: environmental responsibility, environmental damage, environmental insurance, pollution, methods, risk.

Постановка проблеми. Українська економіка на сучасному етапі вимагає від підприємств врахування чинників, що раніше не розглядаються в класичній економічній теорії. На сьогоднішній день передбачається тісна співпраця з усіма зацікавленими сторонами. Актуальність питання обумовлена тим, що існує необхідність аналізу нових тенденцій розвитку суспільства, зокрема, від бізнес-структур вимагається більш відповідальний підхід до природокористування, турбота про навколишнє середовище, прихильність принципам сталого розвитку.

При виробленні національних пріоритетів у цій сфері на основі передового зарубіжного досвіду, необхідно повною мірою враховувати як нині існуючі економічні та правові реалії, так й історично сформовані особливості нашої країни з метою уникнення ряду характерних помилок. Позитивний міжнародний досвід застосування

практики екологічної відповідальності підприємства дозволяє вибудувати ефективну систему управління організаційними змінами навіть в умовах високого ступеня ризику і невизначеності.

Аналіз новітніх досліджень і публікацій. Проблематика соціально-екологічної відповідальності відноситься до числа активно розробляються у вітчизняній і зарубіжній літературі. У літературі, поряд з більш широким трактуванням соціальної відповідальності підприємств, в яку екологічні ініціативи включені як обов'язкова складова частина, дане питання вивчається при концентрації уваги на власне екологічних ініціативах.

На сьогоднішній день досить широко представлені роботи вчених, які розкривають сутність різних напрямів розвитку екологічної складової діяльності підприємства. Серед них роботи М.І. Асамбаєва, Л.В. Горячевої, В.А. Зубакіна, Н.П. Карпенко, Д.А. Манук'ян, К.А. Олійника, Ю.В. Савіна, В.І.Сидорчук, П.В. Сороколетова, А.І. Субетто, Н.П. Тихомирова, М.Г. Фурутяна.

Питаннями екологічного страхування в галузі економічних відносин займалися такі вчені, як В.І. Андрейцев, О.В. Козьменко, В.С. Приходько, Л.І. Рейтман, В.М. Фурман, Д.А. Яковенко. В основному в їх роботах викладені теоретико-методичні засади використання економічних важелів екологічного страхування. Менш висвітленими в науковій літературі залишаються проблеми застосування екологічного страхування в процесі стимулювання екологічної відповідальності підприємства.

Загальні теоретичні моделі екологізації виробничої діяльності розглянуті в роботах Г.Т. Шкіперовой, Г.Б. Мелентьева, [2] В.Ф. Злоказова [3]. Питання екологічної відповідальності безпосередніх природокористувачів знайшов своє відображення в безлічі економічних шкіл і навчань. Однак питання стимулювання екологічної відповідальності вітчизняних підприємств, приведення її до міжнародних стандартів досі залишаються недостатньо вивченими.

Невирішені раніше проблеми. У більшості країн Східної Європи, і в Україні зокрема, екологічна відповідальність застосовується тільки в разі винного порушення екологічних

нормативно-правових актів (критерій наявності вини). Відповідальність настає в силу самого порушення екологічних нормативів, навіть за відсутності свідчення шкоди навколишньому середовищу. Незважаючи на деякі серйозні зміни, що вносяться в правову основу, екологічна відповідальність як і раніше зосереджена не стільки на запобіганні та усуненні збитку, а на нарахуванні та стягненні грошової компенсації державі (по суті, є санкцією). Існує дуже мало нормативно-методичних документів про порядок визначення величини збитку, потреб і вартості відновлення довкілля та порядку визначення заходів з ліквідації наслідків забруднення. Позитивний міжнародний досвід застосування практики екологічної відповідальності підприємства дозволяє вибудувати ефективну систему управління організаційними змінами навіть в умовах високого ступеня ризику і невизначеності, що є на сьогоднішній день першочерговим завданням для побудови стійкої моделі економіки.

Постановка завдання. Як показує практика, економічні наслідки слабого режиму екологічної відповідальності численні і значні, включаючи необхідність державного фінансування заходів з відновлення навколишнього середовища, підвищення витрат на охорону здоров'я, втрату функцій екосистем. Метою дослідження, викладеного в даній статті, є проведення порівняльного аналізу режимів екологічної відповідальності в Україні та за кордоном, а також розробка рекомендацій для застосування найбільш ефективного міжнародного досвіду в даній галузі.

Виклад основного матеріалу. Під відповідальністю за заподіяння шкоди навколишньому середовищу в більшості розвинених країн, зокрема країн, що входять в Організацію економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), розуміють обов'язок відповідальної сторони покрити витрати на відновлення навколишнього середовища. У режимі об'єктивної відповідальності, що застосовується головним чином у країнах ОЕСР, цей обов'язок не потребує доведення того, що халатність чи порушення нормативних вимог мала місце. Відновлення навколишнього середовища, як правило, здійснюється стороною, відповідальною за шкоду, за постановою адміністративного органу або суду в рамках конкретного проекту ліквідації наслідків забруднення. У разі безпосередньої небезпеки для здоров'я населення або навколишнього середовища державні органи самостійно здійснюють відбудовні заходи, після чого стягують витрати на них з відповідальних сторін.

Як показує практика, продуманий режим екологічної відповідальності – це суттєвий інструмент запобігання порушенням нормативних природоохоронних вимог. Для захисту потенційно відповідальних сторін від великих фінансових зобов'язань щодо усунення або відшкодування збитку все ширше застосовуються

механізми фінансового забезпечення, такі як екологічне страхування [2, с. 23]. Так, досвід США, що мають розвинений режим відповідальності, показує, що навіть галузі з високим ризиком змогли понести витрати на страхування та інші витрати, пов'язані з режимом відповідальності, без істотного впливу на їх конкурентоспроможність. Більше того, відповідальність за шкоду довкіллю є суттєвим внеском в інноваційний розвиток, стимулюючи підприємство розробляти і застосовувати екологічно безпечні технології та процеси.

У той час як в США питання екологічної відповідальності давно стали невід'ємною частиною системи, а в Європейському Союзі вони все більш виходять на передній план у контексті реалізації Директиви ЄС «Про екологічну відповідальність» (2004/35 / ЄС), в Україні ця система все ще слабо розвинена. Режим екологічної відповідальності нашої країни зосереджений на оцінці екологічного збитку з метою його грошового відшкодування (на ділі є санкцією), а не на усунення збитку, обмеження його наслідків та запобігання подальшого збитку. При визначенні розміру шкоди компетентні органи повинні використовувати методики здебільшого теоретичного характеру, а не керуватися вже наявним збитком.

Терміном «екологічна відповідальність» позначається процес залучення до фінансової відповідальності за заподіяння шкоди навколишньому середовищу того, хто заподіяв цей збиток. Таким чином, на перший план виходить питання про притягнення до відповідальності за даний збиток. У різних правових системах дається різне визначення збитку навколишньому середовищу. У Директиві ЄС «Про екологічну відповідальність» (ELD, 2004/35 / ЄС), транспозиція якої всіма країнами-членами ЄС була завершена в липні 2010 р, екологічний збиток визначається як шкода охоронюваним біологічним видам і природному середовищу існування, водним об'єктам та ґрунту, якщо їх забруднення становить загрозу для здоров'я людини. У США збиток навколишньому середовищу визначається як витрати на заходи ліквідації заподіяної шкоди. У законодавстві США йдеться про «шкоду, пов'язану з пошкодженням, знищенням або втратою природних ресурсів, у тому числі обґрунтованих витратах на визначення розміру такого пошкодження, знищення та втрати» [1].

У країнах Східної Європи, навпаки, екологічна відповідальність традиційно зосереджена на факті заподіяння шкоди: у разі заподіяння шкоди навколишньому середовищу (у тому числі атмосферному повітрю) державі повинна бути виплачена фінансова компенсація, навіть якщо безпосереднє відновлення цього компонента навколишнього середовища неможливо. За цією логікою випадком екологічної відповідальності в країнах Східної Європи за визначенням є не тільки погіршення якості компонента на-

вколишнього середовища, але й перевищення гранично допустимих викидів або скидів (які, теоретично, являють собою граничне значення шкоди).

До недавнього часу в країнах Східної Європи було відсутнє чітке визначення поняття «екологічний збиток». В Україні в новітніх проектах нормативних актів у сфері охорони довкілля запропоновано визначення екологічного збитку як вартісного вираження шкоди навколишньому середовищу. Таким чином, вперше у вітчизняному законодавстві з'являється поняття відшкодування збитку як відновлення порушених у ході здійснення господарської діяльності екологічних умов за допомогою проведення робіт або грошової компенсації.

Екологічний збиток виявляється різними способами. Крім регулярних перевірок об'єктів контролю-наглядними природоохоронними органами, інформацію можна отримати з повідомлень підприємств про аварії, звітів про виробничий екологічний контроль, даних моніторингу якості навколишнього середовища і скарг громадян [3, с. 50-51]. Після виявлення шкоди проводиться попереднє дослідження для визначення його ступеня. Наприклад, у Литві діє двоетапний підхід, що складається з попереднього розслідування (оцінки впливу) і детального дослідження для визначення серйозності екологічного збитку. Однак у більшості країн ЄС не існує загальних критеріїв «серйозного збитку». Компетентні органи вдаються до «професійної оцінки» для визначення значущості збитку в кожному окремому випадку. У США проводиться оцінка об'єктів в умовних балах з використанням критеріїв і процедур, передбачених системою ранжирування ризику Агентством США з охорони навколишнього середовища. Об'єкти з кількістю балів вище певного граничного значення включаються до Національного переліку об'єктів, що становлять високий ризик для навколишнього середовища.

У більшості країн-учасниць Організації економічного співробітництва та розвитку під відновленням шкоди навколишньому середовищу розуміється не грошова санкція, що підлягає сплаті державі відповідальною стороною, а відновлювальні заходи, що вживаються відповідальною стороною, або відшкодування відповідальною стороною витрат на ці заходи, понесених державою. Стратегічна мета полягає не в тому, щоб покарати підприємство, яке заподіяло шкоду, а в тому, щоб відновити навколишнє середовище, що знаходить відображення в конкретних вимогах, встановлюваних законодавством до відповідальних сторін. Законодавством України встановлюється примат грошового відшкодування шкоди над відновленням навколишнього середовища «в натуральній формі» відповідальною стороною. Найчастіше це грошове відшкодування надходить до державного бюджету без будь-яких гарантій того,

що воно буде спрямовано на відновлення навколишнього середовища. Однак, слід зазначити нові законодавчі ініціативи, згідно з якими пропонується тісна співпраця підприємства-забруднювача навколишнього середовища та уповноважених органів місцевого самоврядування [4, с. 104-106; 110].

Зобов'язання забруднювача відшкодувати збиток, заподіяний їм природним об'єктам, змушує його в повному розмірі інтерналізувати негативні зовнішні ефекти своєї діяльності. Однак у цьому зв'язку виникає завдання кількісної оцінки екологічного збитку. Питання кількісної оцінки, зокрема, вкрай неоднозначне в тому, що стосується вартості тих природних ресурсів або функцій екосистеми, які неможливо повністю відновити або замінити після того, як мало місце їх забруднення. У цілому у світі застосовується два способи розрахунку розміру необхідної компенсації збитку [5]:

- визначення збитків у грошовому виразі;
- визначення належного рівня відновлення навколишнього середовища, необхідного для відшкодування шкоди (у реальному, а не грошовому вираженні) з наступним визначенням відповідних витрат.

Екологічний збиток у країнах ОЕСР, як правило, оцінюється на основі визначення потреб у відновленні постраждалих ресурсів (наприклад, площі середовища існування, кількості видів і т.д.) або надаваних ними послуг (наприклад, водопостачання, відпочинку). Так само необхідно підкреслити, що методи еквівалентних ресурсів є більш прийнятними, ніж оцінка збитку в грошовому вираженні. Для визначення типу і обсягу відновлювальних заходів, необхідних для відшкодування суспільству минулого, поточного та очікуваного подальшого збитку, пов'язаного з інцидентом, як нормативними актами США про визначення розміру шкоди природним ресурсам, так і Директивою № 2004/35 / СЕ Європейського парламенту і Ради Європейського Союзу «Про екологічну відповідальності, спрямованої на запобігання екологічного збитку та усунення його наслідків» [6] передбачається проведення аналізу еквівалентних ресурсів. Його основоположна концепція полягає в спробі прирівняти розмір або грошовий вираз екологічного збитку до розміру або грошового вираження позитивного ефекту для навколишнього середовища, створюваного проектами відновлення навколишнього середовища. Такий еквівалентний аналіз складається з трьох основних етапів:

- кількісна оцінка екологічного збитку з точки зору ступеня втрати ресурсів або послуг та їх обсягу;
- визначення та оцінка варіантів відновлювальних заходів з точки зору обсягу та якості послуг або ресурсів, які очікується відновити;
- Коригування ступеня і термінів відновлення для компенсації втрачених ресурсів або послуг у часі.

В Україні ж продовжує використовуватись нормативний підхід до визначення розміру шкоди, заснований ще на радянських методологіях, таких як «Тимчасова типова методика оцінки економічного збитку, що завдається народному господарству забрудненням навколишнього середовища» (1983 р). У нормативному підході використовуються фіксовані цінові параметри в якості сурогату фактичних витрат на відновлення навколишнього середовища для розрахунку певного значення, яке вважається збитком. Розрахунок збитку таким чином надзвичайно спрощується і здійснюється без збору даних та економічних оцінок і обґрунтування незалежних експертів.

Також необхідно підкреслити, що в Україні все ще недостатньо нормативних методичних документів щодо способів визначення необхідних відновлювальних заходів і їх вартості. Нещодавно прийнятими нормативними документами проголошуються принципи визначення розміру шкоди виходячи з фактичних витрат на відновлювальні заходи, проте ці положення знаходяться в повному відриві від методів, що застосовуються на практиці [7]. Дуже нечисленні нормативи оцінки ризику об'єктів і впливу, вибору технічних методів і визначення рівня ліквідації наслідків забруднення. Крім того, у регіоні недостатній кадровий потенціал і рівень професійних знань у сфері визначення розміру екологічної шкоди.

Слід зазначити, що ефективність будь-якого механізму відповідальності може постраждати, якщо відповідальні сторони потенційно неплатоспроможні. Вимоги про фінансове забезпечення екологічної відповідальності гарантують, що за усунення екологічної шкоди, заподіяної підприємством або іншою особою, у якій відсутнє достатнє фінансування для здійснення відновлювальних заходів, не компенсують платники податків. Хоча основною метою механізмів фінансового забезпечення – найпоширенішим з яких є страхування – не є захист самої компанії, вони також можуть спонукати підприємство зменшити ризик екологічного збитку.

У багатьох країнах ОЕСР суб'єкти господарської діяльності, на які поширюється екологічна відповідальність, можуть або навіть зобов'язані придбати страховку від потенційних позовів про відшкодування збитку. Відповідальність за аварійне і поступове забруднення навколишнього середовища може покриватися страхуванням спільної відповідальності або спеціальним екологічним страхуванням. У даний час ризик забруднення, як правило, не покривається полісами зі страхування загальної відповідальності, він передбачається окремими договорами для кожного конкретного об'єкта.

Ринок екологічного страхування все ще дуже молодий, особливо в Європі, де тільки порівняно невелика кількість страхових компаній пропонує фінансовий захист від екологічної від-

повідальності. Так, у 2013 р загальні доходи від внесків екологічного страхування в усіх країнах-членах ЄС склали менше 1% ринку спільної відповідальності [5].

Ринок США більш розвинений і характеризується більш високим попитом на продукти фінансового забезпечення. Законодавство США про екологічну відповідальність встановлює вимоги про фінансове забезпечення широкого спектру видів діяльності, здатних завдати серйозної екологічної шкоди (наприклад, експлуатація підземних резервуарів, об'єктів видалення небезпечних відходів та хімічток). Таким чином, за допомогою страхування відбувається попередня інтерналізація підприємствами природоохоронних витрат через страхові внески та капіталовкладення в скорочення ризику забруднення. Однак для реалізації потенціалу режиму екологічного страхування як важливого інструменту досягнення дотримання екологічних вимог необхідно подолати низку труднощів, пов'язаних з його організацією.

У першу чергу, для того, щоб ризик можна було застрахувати, дуже важливо, щоб страховик міг реалістично і достовірно оцінити розмір потенційних страхових позовів на конкретний і досить тривалий період. Однак ризик забруднення навколишнього середовища і відповідні режими відповідальності пов'язані як з фактичної, так і з юридичної невизначеністю.

Наступною проблемою є те, що великі промислові підприємства зазвичай недооцінюють свій екологічний ризик, можуть бути не схильні купувати екологічну страховку. У цілому, більшість підприємств не проявляють ініціативу в питаннях екологічної відповідальності і залишаються незахищеними від екологічних ризиків. Звідси випливає, що система обов'язкового страхування від забруднення – принаймні, щодо особливо екологічно небезпечних видів діяльності – може стати доцільним вирішенням проблеми небажання промислових підприємств купувати екологічну страховку. За прикладом США, п'ять держав-членів ЄС (Болгарія, Чеська Республіка, Португалія, Словаччина та Іспанія) ввели обов'язкове фінансове забезпечення для потенційно небезпечних видів промислової діяльності. Більшість же країн Європи вирішили використовувати добровільне фінансове забезпечення. Наприклад, Франція і Німеччина дійшли висновку, що обов'язкове страхування не має сенсу на ринку, що формується, через високі страхові внески та обмежену кількість страховиків. Більш того, обов'язкове страхування може зменшити стимул для підприємства-страхувальника до інвестування в запобігання шкоди.

В Україні страховий випадок у сфері екологічного страхування повсюдно визначається як «раптове, ненавмисне заподіяння шкоди в результаті аварії чи стихійного лиха» [8, с. 93]. Це означає, що екологічним страхуванням не покривається збиток, заподіяний поступовим

забрудненням. Незважаючи на прийняття законодавчих актів та положень про екологічне страхування, практика обов'язкового екологічного страхування в Україні містить дуже мало випадків страхового відшкодування. Головна причина неефективності системи екологічного страхування полягає в слабких положеннях про відповідальність, результатом чого є відсутність великих позовів про відшкодування збитку. Таким чином, у підприємства-забруднювача відсутній стимул купувати страховку для захисту від ризику відповідальності. Відсутність в Україні незалежної оцінки екологічних ризиків підприємства також істотно перешкоджає розвитку ринку екологічного страхування [9, с. 51].

Страхування – це не єдиний спосіб надання достатніх фінансових гарантій щодо ризику забруднення навколишнього середовища. Введення вимоги фінансового забезпечення в будь-якій формі, прийнятній для компетентного органу (як це робиться, наприклад, в Іспанії та Чеській Республіці), може бути кращим способом вирішення проблем неплатоспроможності, ніж введення обов'язкового екологічного страхування. Існує кілька інших фінансових інструментів, які можуть бути застосовані, включаючи банківські гарантії, «самострахування» та колективні гарантії [2, с. 16].

Висновки з проведеного дослідження. Одним з важливих напрямів приведення екологічної відповідальності підприємств України до міжнародних стандартів є переорієнтація її на відновлення навколишнього середовища. На відміну від України, екологічна відповідальність у країнах ОЕСР – це не санкція, покликана покарати сторону, відповідальну за шкоду (або просто порушника законодавства), а система, спрямована на усунення заподіяної шкоди. Отже, під відшкодуванням шкоди, заподіяної навколишньому середовищу, розуміють не грошову санкцію, що підлягає сплаті відповідальною стороною державі, а прийняття відновних заходів відповідальною стороною, або відшкодування нею понесених державою витрат на усунення забруднення.

В якості першого кроку в цьому напрямку буде доцільно включити в законодавство такі базові принципи:

– основною метою режиму відповідальності є усунення шкоди (або здійснення рівноцінних природоохоронних заходів) відповідальною стороною виходячи з конкретних вимог та під наглядом компетентних природоохоронних органів;

– у разі неможливості встановлення або неплатоспроможності відповідальної сторони за відновлення навколишнього середовища відповідає держава.

Розмір екологічного збитку в Україні повинен оцінюватися переважно на основі оцінки необхідності і вартості відновлення постраждалих природних об'єктів або їх функцій. Ця рекомендація обумовлена безпосередньо верховенством мети відновлення навколишнього середовища. Потреби усунення забруднення можуть бути визначені компетентними органами з високим ступенем прозорості та передбачуваності. Нормативний (на основі формул) метод визначення розміру збитку і грошової компенсації слід застосовувати тільки в тому випадку, якщо неможливо застосувати відновлювальні заходи. Повноваження адміністративних органів та органів місцевого самоврядування щодо реалізації відновлювальних заходів або виплати грошової компенсації, а також відповідного нагляду, також повинні бути уточнені і приведені у відповідність з необхідністю впровадження вищенаведених рекомендацій.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Закон США «Про комплексні природоохоронні заходи, відшкодування шкоди та відповідальність» (CERCLA), розділ 107(a)(4)(C) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.epa.gov/superfund/programs/nrd/statute.htm#107\(a\)\(4\)\(C\)](http://www.epa.gov/superfund/programs/nrd/statute.htm#107(a)(4)(C)).
2. Шкиперова Г.Т., Мелентьев Г.Б. Экологизация производств как составляющая процесса технической модернизации / Г.Б. Мелентьев, Г.Т. Шкиперова // Экология промышленного производства – 2010. – № 4 – С. 15-23.
3. Злоказов В.Ф. Управление процессами природопользования предприятий / В.Ф. Злоказов // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия: Экономика и менеджмент – 2011. – № 17 (89). – С. 48-54.
4. Шевченко І.В. Екологічне страхування: шлях до ефективності / Продуктивні сили України. – 2010. – № 2-4 (008-010) – 183 с.
5. Assessment of Current Practice Regarding Environmental Liability in Member States, Deliverable No. 7, prepared by Ecologic under the «Resource Equivalency Methods for Assessing Environmental Damage in the EU» (REMEDE) project, European Commission, Brussels, 10.08.2007 [electronic resource] – 2007 – Available at: www.envliability.eu.
6. Директива Совета Европейского Союза № 2004/35/CE об экологической ответственности, направленной на предотвращение экологического ущерба и устранение его последствий [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_a76.
7. Закон України «Про страхування» від 7.03.1996 року № 85/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/85/96-%D0%B2%D1%80>.
8. Віленчук О.М. Перестраховання екологічних ризиків: стан та перспективи розвитку в Україні / О.М.Віленчук // Фінанси України. – 2006. – №11. – С. 90-97.
9. Андрейцев В.І. Екологічне право: навч. посіб. / В.І. Андрейцев. – К.: Вентурі, 1996. – 208 с.